TARIX, SIYOSAT, JAMIYAT VA FALSAFANING AKTUAL MUAMMOLARI

I-RESPUBLIKA ILMIY-AMALIY KONFERENSIYA

YAKUNLARI BO'YICHA ILMIY ISHLAR TO'PLAMI

Issue - 9(2026) Available at www.uznauka.uz

MUHAMMAD HAKIMXON TO‘RANING “MUNTAXAB AT-TAVORIX” ASARIDA AVTOBIOGRAFIK ELEMENTLAR VA SAYOHAT XOTIRALARI STRUKTURASI

Omonboyeva Shodiya Alisher qizi[1]

[1]stajyor-o'qituvchi, CHDPU

omonboevashodiya@gmail.com

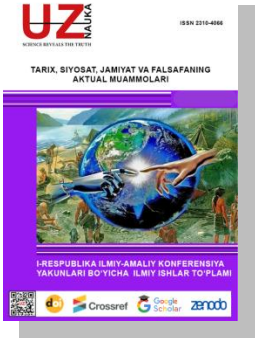
Annotatsiya. *Maqolada Muhammad Hakimxon to‘raning “Muntaxab at-tavorix” asaridagi avtobiografik elementlar va sayohat xotiralarining joylashuvi, tuzilishi va vazifalari tahlil qilinadi. Tarixiy bayon ichiga singdirilgan muallif hayoti lavhalari tasniflanadi, Qo‘qondan Rossiya, Usmonli imperiyasi, Misr, Hijoz va Eron orqali Buxoroga qaytishgacha bo‘lgan sayohat bayoni olti bosqichli struktura sifatida tiklanadi. Asar memuar-rihla janrining Qo‘qon tarixnavisligidagi yirik namunasi ekani asoslanadi.*

Kalit so‘zlar: *Muhammad Hakimxon to‘ra, “Muntaxab at-tavorix”, avtobiografiya, memuar, sayohatnoma, rihla, haj, Qo‘qon xonligi.*

Аннотация. *В статье анализируются размещение, структура и функции автобиографических элементов и путевых записок в сочинении Мухаммад Хаким-хана тура «Мунтахаб ат-таварих». Классифицируются эпизоды жизни автора, включённые в историческое повествование, а описание путешествия от Коканда через Россию, Османскую империю, Египет, Хиджаз и Иран до возвращения в Бухару реконструируется как шестиэтапная структура.*

Ключевые слова: *Мухаммад Хаким-хан тура, «Мунтахаб ат-таварих», автобиография, мемуары, путевые записки, хадж, Кокандское ханство.*

Abstract. *The article examines the placement, structure and functions of autobiographical elements and travel memoirs in the Muntakhab al-tawārīkh by*

Issue - 9(2026) Available at www.uznauka.uz

Muhammad Hakim Khan Tora. Episodes of the author's life embedded in the historical narrative are classified, and the account of his journey from Kokand through Russia, the Ottoman Empire, Egypt, the Hijaz and Iran back to Bukhara is reconstructed as a six-stage structure. The work is shown to be a major example of the memoir-travelogue genre in Kokand historiography.

Keywords: *Muhammad Hakim Khan Tora, Muntakhab al-tawarikh, autobiography, memoir, travelogue, rihla, hajj, Khanate of Kokand.*

KIRISH

O‘rta Osiyo tarixnavisligida muallif shaxsi odatda saroy buyurtmasi va an’anaviy bayon qoliplari ortida qolib ketadi. Shu jihatdan Muhammad Hakimxon to‘raning 1843-yilda yakunlangan “Muntaxab at-tavorix” asari istisno hisoblanadi: unda muallif voqealarning kuzatuvchisi, ishtirokchisi va ko‘pincha bosh qahramoni sifatida namoyon bo‘ladi [1]. Akademik A.Qayumov asarning ko‘p jihatlari bilan “Boburnoma”ga o‘xshashligini ta’kidlagan bo‘lsa, Sh.Vohidov muallif sarguzashtlarining badiiy ifodasi asarni sarguzasht-roman darajasiga ko‘targanini qayd etadi [1].

Muallif xonlar va sayyidlar xonadoniga mansub bo‘lib (bu oila Umarxon davri saroy muhitida muhim o‘rin tutgan [6]), yoshligida bo‘lajak hukmdor Muhammadalixon bilan birga tarbiyalangan. 1822-yil oxirida Muhammadalixon taxtga chiqqach, oila ta’qibga uchradi va Hakimxon haj bahonasida xonlikdan chiqarib yuborildi [1; 5]. Keyingi yillardagi uzoq sayohat Rossiya, Usmonli imperiyasi, Misr, Arabiston, Eron va Afg‘oniston hududlarini qamrab oldi [7].

Tadqiqotning maqsadi – asardagi avtobiografik elementlar va sayohat xotiralarining joylashuvi, ichki tuzilishi va matn ichidagi vazifalarini aniqlash.

Vazifalar: avtobiografik lavhalarni turlarga ajratish; sayohat bayonining bosqichli strukturasini tiklash; memuar qatlamning manbashunoslik qiymati va cheklovlarini baholash.

MATERIALLAR VA METODLAR

Tadqiqot materiali sifatida asarning Sh.Vohidov tayyorlagan to‘liq o‘zbekcha tarjimasi [1], Tokio tanqidiy nashri [2; 3] va Dushanbe faksimilesi [4] olindi. Nazariy asos sifatida E.Xurshutning asarning adabiy-memuar xususiyatlariga oid ishlari [7], S.Levining muallif bayonini Qo‘qon saroyi tarixi uchun manba sifatida qo‘llash tajribasi [5] hamda Sh.Vohidovning Qo‘qon tarixnavisligi tipologiyasi [8] xizmat qildi.

Ishda narratologik tahlil (hikoyachi pozitsiyasi, birinchi shaxs bayoni, vaqt va makon kategoriyalari), kontent-tahlil (avtobiografik lavhalarni mavzuiy guruhlash), kartografik-rekonstruktiv usul (sayohat marshrutini manzillar ketma-ketligi asosida tiklash) va tarixiy-tanqidiy yondashuv qo‘llanildi. Avtobiografik element deganda muallifning o‘zi, oilasi yoki shaxsiy tajribasi haqidagi, birinchi shaxsda berilgan har qanday matn birligi tushunildi.

NATIJALAR

1. Avtobiografik elementlarning turlari. Tahlil asosida asarda avtobiografik materialning to‘rt turi ajratildi: (a) nasabiy-oilaviy ma’lumotlar – bobosi Hakimxon to‘ra, otasi Ma’sumxon va onasi Oftob oyim haqidagi lavhalar; (b) saroy xotiralari – Umarxon saroyidagi hayot, Muhammadalixon bilan birga tarbiyalanish, Xonposhsho bilan bog‘liq voqealar; (c) surgun va sayohat bayoni;

(d) qaytgandan keyingi davr – amir Nasrulloh xizmatiga kirishi va undan voz kechishi, Shahrisabzdagi hayoti, do‘sti shoir Hoziqning 1844-yilda qatl etilishi [1]. Birinchi ikki tur tarixiy bayon ichiga tarqoq holda, uchinchisi esa yaxlit blok shaklida joylashgan.

2. Sayohat bayonining strukturasi. Sayohat xotiralari asarning Qo‘qon tarixiga bag‘ishlangan qismidan so‘ng keluvchi alohida yirik blokni tashkil etadi [7]. Manzillar ketma-ketligi asosida bayon olti bosqichga ajratildi (jadval).

1-jadval

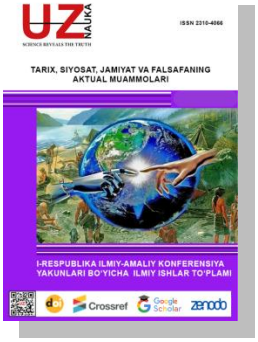
“Muntaxab at-tavorix”dagi sayohat bayonining bosqichli strukturasi

№	Bosqich (hudud)	Asosiy manzillar	Avtobiografik mazmun va matn vazifasi
1	Surgun va Dasht	Qo‘qon, Toshkent, Turkiston, Qozoq dashti	Badarg‘a sahnasi; muallifning huquqsiz holati – bayonning ekspozitsiyasi
2	Rossiya imperiyasi	Semipalatinsk (Shamay), Omsk, Irbit, Orenburg, Saritsin, Astraxan	Aleksandr I bilan uchrashuv; rus boshqaruvi, qamoqxonalar haqida kuzatuvlar – etnografik va siyosiy-tanqidiy funksiya
3	Kavkaz va Anado‘li	Mozandaron, Kavkazorti, Sinop, Qaysariya, Latakiya, Damashq	Usmonli olamiga kirish; do‘stlik va sadoqat lavhalari – axloqiy-didaktik funksiya

№	Bosqich (hudud)	Asosiy manzillar	Avtobiografik mazmun va matn vazifasi
4	Misr va Hijoz (haj)	G‘azo, Qohira, Suvaysh, Yanbo, Jidda, Makka, Madina	Haj – asarning kulminatsiyasi; Muhammad Ali posho taklifi; diniy-ma’naviy funksiya
5	Shom va Iroq	Qusayr, Qohira, Quddus, Havron, Nablus, Damashq, Bag‘dod	Vatanga qaytish qarori; axloqiy tanqid va tillarni o‘zlashtirish haqidagi o‘z-o‘zini tasvir
6	Eron va Xuroson orqali qaytish	Hamadon, Sanandaj, Rasht, Tehron, Nishopur, Mashhad, Saraxs, Maymana, Andxo‘y, Buxoro	Eron shohi bilan muloqot, kasallik, xavfli yo‘l; vatanga qaytish – bayonning yechimi

Jadvaldan ko‘rinadiki, sayohat bayoni aniq syujet chizig‘iga ega: ekspozitsiya (surgun), rivojlanish (Rossiya va Anado‘li), kulminatsiya (haj), burilish (qaytish qarori) va yechim (Buxoroga yetib kelish). Bu struktura an’anaviy musulmon rihlasi va hajnoma janri qoliplariga mos keladi [1; 7].

3. Hikoyachi pozitsiyasi. Sayohat blokida muallif-hikoyachi uch rolda namoyon bo‘ladi: guvoh (ko‘rgan joylari va urf-odatlarni tasvirlaydi), ishtirokchi (xavf-xatarlar, kema halokati, qaroqchilar, vabo kasalligi) va baholovchi (xorijiy tuzumlarni vatanidagi holat bilan qiyoslaydi). Ayni paytda muallif ayrim mavzularda ataylab sukut saqlaydi: masalan, Aleksandr I bilan uzoq suhbat bo‘lganini aytsa-da, uning mazmunini deyarli ochmaydi [1].

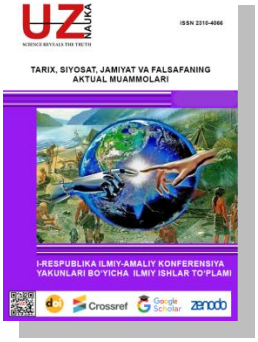
Issue - 9(2026) Available at www.uznauka.uz

MUHOKAMA

Natijalar “Muntaxab at-tavorix”da avtobiografik material ikki xil kompozitsion vazifa bajarishini ko‘rsatadi. Tarixiy qism ichidagi tarqoq lavhalar bayonga guvohlik maqomini beradi: muallif voqealarni “ichkaridan” biluvchi shaxs sifatida gapiradi. S.Levi aynan shu jihatni Qo‘qon hukmron sulolasining ichki hayoti uchun noyob ekanini ta’kidlaydi [5]. Yaxlit sayohat bloki esa asarga memuar va rihla janri xususiyatlarini qo‘shib, umumtarixiy asarni shaxsiy hikoya bilan yakunlaydi.

Sayohat xotiralari faqat adabiy qiymatga ega emas. Ular XIX asr birinchi choragidagi Rossiya imperiyasining sharqiy guberniyalari, Muhammad Ali posho davridagi Misr, Qojorlar Eroni va Afg‘oniston haqida O‘rta Osiyolik musulmon nigohidan yozilgan kam uchraydigan guvohlik hisoblanadi. Muallifning Rossiya qamoqxona tizimi va ijtimoiy muassasalariga, shuningdek, Misr va Eron saroylaridagi axloqiy holatga bergan tanqidiy baholari o‘z davri musulmon ziyolisining dunyoqarashini o‘rganish uchun muhim material beradi [1].

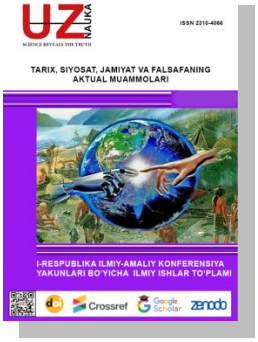
Biroq memuar qatlamdan manba sifatida foydalanishda ehtiyotkorlik talab etiladi. Birinchidan, sayohat voqealari bir necha yil o‘tib, Shahrisabzda xotira asosida yozilgan; shu sababli ayrim sanalar va voqealar ketma-ketligi aniqlashtirishni talab qiladi. Ikkinchidan, muallifning o‘zini ideallashtirishga moyilligi – sadoqat, iffat, bilimdonlik kabi fazilatlarini ta’kidlashi – adabiy obrazlashtirish elementi sifatida baholanishi lozim. Uchinchidan, Aleksandr I bilan suhbat kabi siyosiy jihatdan nozik epizodlardagi sukut matnni tanqidiy o‘qishni

Issue - 9(2026) Available at www.uznauka.uz

taqozo etadi. Mazkur epizodni Orenburg va Peterburg arxiv hujjatlari bilan solishtirish kelgusidagi muhim vazifa hisoblanadi.

“Boburnoma” bilan qiyos ham shu nuqtai nazardan o‘rinli: har ikki asarda ham siyosiy mag‘lubiyat va vatandan ayrilish muallifni o‘z hayotini tarix bilan birga yozishga undagan. Farqi shundaki, Bobur hukmdor sifatida yozadi, Hakimxon to‘ra esa hokimiyatdan chetlatilgan, ammo unga yaqin bo‘lgan kuzatuvchi sifatida gapiradi.

Issue - 9(2026) Available at www.uznauka.uz

XULOSA

“Muntaxab at-tavorix” asaridagi avtobiografik material nasabiy-oilaviy ma’lumotlar, saroy xotiralari, surgun va sayohat hamda yurtga qaytgandan keyingi davr lavhalari kabi to‘rt xil turkumdan iborat. Xususan, asardagi sayohat bayoni olti bosqichdan iborat bo‘lib, ekspozitsiya, kulminatsiya va yechim tamoyiliga asoslangan yaxlit syujet strukturasiga ega va uning markazida muqaddas haj safari turadi. Mazkur bayonda muallif-hikoyachi guvoh, ishtirokchi va baholovchi rollarini mahorat bilan uyg‘unlashtiradi, bu esa mazkur asarni Qo‘qon tarixnavisligidagi yirik memuar-rihla janrining mukammal namunasiga aylantiradi. Asarning ushbu memuar qatlami XIX asrning birinchi yarmidagi Rossiya, Usmonli imperiyasi, Misr va Eron davlatlari haqida o‘ta qimmatli tarixiy guvohliklarni beradi, biroq undan ilmiy tadqiqotlarda foydalanishda tanqidiy-qiyosiy tahlilga tayanish zarur.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Muhammadhakimxon to‘ra. Muntaxab at-tavorix / Fors tilidan tarj., so‘zboshi va izohlar mualliflari Sh.Vohidov va boshq. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2010. – 716 b.

2. Muḥammad Ḥakīm Khān. Muntakhab al-tawārīkh (Selected History). Vol. II / Ed. by Y.Kawahara, K.Haneda. – Tokyo: ILCAA, Tokyo University of Foreign Studies, 2006.

3. Muḥammad Ḥakīm Khān. Muntakhab al-tawārīkh (Selected History). Vol. I / Ed. by Y.Kawahara, K.Haneda. – Tokyo: ILCAA, Tokyo University of Foreign Studies, 2009.

4. Муҳаммад Ҳакимхон. Мунтахаб ат-таворих. Факсимиле. Ж. 1–2 / Нашрга тайёрловчи А.Мухторов. – Душанбе: Дониш, 1983–1985.

5. Levi S.C. The Rise and Fall of Khoqand, 1709–1876: Central Asia in the Global Age. – Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2017.

6. Nettleton S.S. Ruler, Patron, Poet: ‘Umar Khan in the Blossoming of the Khanate of Qoqan, 1800–1820 // International Journal of Turkish Studies. – 1981–1982. – Vol. 2, No. 2.

7. Хуршут Э. Абдулла Қодирий ва тарихчи Ҳакимхон тўра // Шарқ юлдузи. – 1987. – № 4.

8. Воҳидов Ш. Қўқон хонлигида тарихнавислик (генезиси, функциялари, намояндалари, асарлари). – Тошкент: Академнашр, 2010.

9. Бейсембиев Т.К. Кокандская историография: Исследование по источниковедению Средней Азии XVIII–XIX веков. – Алматы, 2009.

10. Kawahara Y. Turkic Translations of Muntakhab al-tawārīkh by Muḥammad Ḥakīm Khān // 9th Biennial Convention of the Association for the Study of Persianate Societies. – 2023.